

KRAKEN IN EUROPA

Hans Pruijt

WAT IS KRAKEN?

Kraken is wonen in, of op een andere manier gebruiken van, een gebouw zonder toestemming van de eigenaar. Het is hierbij de bedoeling het gebouw voor een relatief lange termijn (> 1 jaar) in gebruik te nemen. De benaming 'krakers' werd eind jaren zestig bedacht, specifiek voor mensen die van hun bezette pand een woning voor de lange termijn wilden maken.¹ In Berlijn werd het begrip 'instandbesetzen' uitgevonden. Dit was een samentrekking van de woorden 'instandsetzen', dat wil zeggen renoveren, en 'besetzen' (bezetten). Het voordeel van een specifieke term is dat het voor krakers relatief gemakkelijk is om uit te leggen wat hun bedoeling is. In de Engelstalige landen ontstaat gemakkelijk verwarring omdat 'squatting' zowel kraken kan betekenen als ergens heel tijdelijk, illegaal onderdak zoeken.

Ondanks de relatieve duidelijkheid van de term 'kraken' bestaat er in Nederland nog enige ruimte voor verwarring. Zo wordt het met toestemming van de eigenaar, maar zonder woonvergunning, wonen in een woning die onder de woning-distributie valt, ook wel eens kraken genoemd.² Dit geldt ook voor het voor korte tijd in gebruik nemen van een bedrijfsruimte om bijvoorbeeld een technofeest te organiseren.

Afgezien van definitiekwesties wordt kraken heel verschillend geïnterpreteerd. Enige voorbeelden:

- Een 'belangrijk facet van de gedecentraliseerde maar de gehele wereld omvattende strijd voor een herverdeling van hulpbronnen volgens een meer egalitair en efficiënter patroon';
- Een 'poging om zelf je dagelijks leven, je leefomgeving, vorm te geven op een manier die breekt met opgelegde normen en wetten';
- Een voorbeeld van tegencultuur van mensen uit de middenklasse;
- Een uitingsvorm van doe-het-zelf cultuur;
- Een utopische strijd;
- Een zelfhulpbeweging;
- Een beweging voor huisvesting;

- De ‘mogelijkheid om op een extreme manier te leven’.³

Ook de kraak*beweging* wordt op uiteenlopende wijzen geduid als:

- ‘het samenstel van actoren en activiteiten dat gericht is op het bestrijden van woningnood en leegstand door het kraken van panden;’
- Een stedelijke sociale beweging waarin jongeren een romantische visie op de stad stellen tegenover de dominante functionalistische praktijk van stadsplanning;
- Een postmoderne, postideologische door de massamedia beïnvloede beweging;
- Voorlopers van, en later een vleugel van de ‘internationale Autonomeren’;
- Een reactie van jongeren op een economische crisis, waarbij zij de positie van buitenstaander kiezen;
- ‘Een laatste toevluchtsoord voordat de postmoderne disciplinerings ongenadig zou toeslaan’.⁴

Dat de diverse interpretaties zo ver uiteen lopen komt ten dele doordat menig auteur de neiging heeft kraken te zien als een uiting van een door haar of hem belangrijk gevonden ontwikkeling in de samenleving, en er dan ook nog zijn of haar angsten of verwachtingen in projecteert. Een andere oorzaak is echter dat kraken een erg divers fenomeen is. Vaak wordt er onderscheid gemaakt tussen kraken als een manier om huisvesting te verkrijgen en kraken als een manier om zich tegencultureel en/of politiek te uiten, met andere woorden tussen kraken als een instrumentele beweging en kraken als een identiteitsbeweging.⁵ Onderzoekers die probeerden vast te stellen waarom mensen kraken, vonden echter dat het voorzien in hun huisvestingsbehoefte voor alle krakers een belangrijk motief was.⁶ Hiermee rekening houdend, kunnen wij vijf elementaire configuraties van kraken onderscheiden. Configuraties zijn combinaties van eigenschappen die logisch gezien goed bij elkaar passen, wat de effectiviteit ten goede komt.⁷ In het geval van kraken verschillen de configuraties naar gelang de achtergrond van de mensen die zich ermee bezighouden, het type gebouw(en) dat gekraakt wordt, de ideologische inkadering (‘framing’; configuraties hebben verschillende achterliggende paradigma’s), en de eisen en mobilisatie- en organisatiepatronen. Bij elke configuratie horen ook specifieke problemen.

De vijf configuraties zijn:

- 1 Op achterstelling gebaseerd kraken
- 2 Kraken als een alternatieve huisvestingsstrategie
- 3 Ondernemend kraken
- 4 Conserverend kraken
- 5 Politiek kraken

Deze vijf configuraties voldoen aan mijn vrije strikte definitie van kraken. Bij een ruimere definitie zou ook nog het kampeerkraken of kraaktoerisme moeten worden meegerekend. Vanaf het begin van de jaren zeventig zijn er toeristen die een zomer in Amsterdam doorbrengen in een daarvoor zonder toestemming van de eigenaar in gebruik genomen ruimte. Dit valt buiten mijn definitie omdat het alleen op de korte termijn is gericht. Vaak gaat het niet gepaard met veel verantwoordelijkheidsgevoel ten opzichte van het pand of de buurt. Voor krakers kan het een bron van ergernis zijn, omdat het de legitimiteit van kraken in het algemeen ondermijnt. Aan het begin van de jaren zeventig probeerden krakers in de Nieuwmarktbuurt kampeerkraken te ontmoedigen door affiches op te hangen waarin in vier talen stond te lezen 'Onze buurt is geen camping'. In 2002 ergerden kraaktoeristen uit Zuid-Europa buurtbewoners in de Amsterdamse Pijp.

Een tweede vorm van semi-kraken, die overigens niets met kampeerkraken gemeen heeft behalve dat het niet om lange termijngebruik gaat, is het kraken als protest. Een voorbeeld is het kraken van sociale huurwoningen in 2004 in en rondom de Henrick de Keijserstraat in de Amsterdamse Pijp die projectontwikkelaar G.W. Bakker wilde gaan verkopen. Het ging hier om een actie samen met huurders die hun woningen niet wilden opgeven. Het resultaat was dat de huurders konden blijven. Dit betekende echter geen definitief behoud van de woningen voor de sociale huursector: bij vertrek van een huurder zou de vrijgekomen woning alsnog te koop worden gezet. De krakers werden ontruimd en hun woningen werden te koop aangeboden.⁸

OP ACHTERSTELLING GEBASEERD KRAKEN

De configuratie die het eerst ontstaan is, zouden wij op achterstelling gebaseerd kraken kunnen noemen. In deze configuratie gaat het om projecten die gericht zijn op arme mensen met een ernstig gebrek aan huisvestingsmogelijkheden. Dit gebrek is dusdanig ernstig, dat zij behalve kraken nauwelijks een andere mogelijkheid hebben dan verblijven in een daklozenopvang. Verder gaat het alleen om mensen met een specifieke gezinssituatie. Over het algemeen bestaat er een vrij breed gedeelde opvatting over wie wel en wie niet zelfstandige huisvesting verdient. Deze norm verschilt naar plaats en tijd. Zo vond men in Engeland in de jaren zestig en zeventig dat alleen getrouwde stellen met kinderen aanspraak konden maken op zelfstandige huisvesting. In Nederland was gehuwd zijn op zich al voldoende.⁹ Het is ook van belang dat de krakers behalve dakloosheid geen andere ernstige problemen hebben zoals alcoholverslaving, drugsgebruik of -handel, diefstal, seksueel of huiselijk geweld. Als dit wel het geval is, dreigt het risico van extra repressie. Bovendien veranderen eventuele activisten die de krakers helpen dan in onbetaalde sociaal werkers.¹⁰

Een prototypisch voorbeeld van op achterstelling gebaseerd kraken is de Engelse ‘Family Squatters Movement’ van eind jaren zestig. Dit was een beweging, gestart in 1969, van mensen die dakloze gezinnen aan woonruimte wilden helpen. Dit deden zij door te kraken en door – onder druk van kraakacties door lokale overheden beschikbaar gestelde – afgeschreven woningen bewoonbaar te maken. Voor dit laatste doel werd een Family Squatting Advisory Service opgericht, met een betaalde kracht in dienst.¹¹

Na de jaren zeventig nam het belang van op achterstelling gebaseerd kraken af. Een heel belangrijke uitzondering is echter het kraken gebaseerd op de specifieke huisvestingsnood van migranten. Dit kwam al in de jaren zeventig voor. In 1974 werden bijvoorbeeld honderd appartementen in the Bijlmermeer gekraakt door mensen die net waren overgekomen uit Suriname.¹² En in Frankfurt kraakten actievoerders aan het begin van de jaren zeventig gebouwen om woonruimte aan immigranten te bieden.¹³ In 1998 organiseerden het ‘Comité Zonder Grenzen’ en Rifondazione Comunista in Bologna kraakacties voor immigranten uit Noord Afrika.¹⁴ In Nederland worden, op heel beperkte schaal, illegale vreemdelingen in kraakpanden opgevangen.

Organisatie en mobilisatie

Een organisatiepatroon met daarin een sterke scheiding tussen activisten en krakers past goed bij deze configuratie. De activisten breken panden open voor de krakers en bieden hen verdere ondersteuning. Deze arbeidsdeling past in de logica van deze configuratie, omdat deze de zielige positie van de krakers onderstreept: ze zijn er zo slecht aan toe, dat ze zichzelf niet kunnen helpen. Het impliceert ook een bescherming tegen de beschuldiging van egoïstisch voordringen: de activisten, die zelf over het algemeen al prima wonen, kraken niet om er zelf beter van te worden, maar om anderen te helpen.

Een tweede mogelijkheid binnen deze configuratie is zelforganisatie van daklozen. Een voorbeeld hiervan is de Engelse kraakgolf van 1945-46. Toen kraakten uiteindelijk 45.000 woningzoekenden, afgezwaaide soldaten met hun net gevormde gezinnen, leeggekomen legerkampen. Deze mensen, die zichzelf onder dak hielpen, werden overigens inderdaad beschuldigd van voordringen.¹⁵ Dit is een aanwijzing dat het al dan niet aanwezig zijn van een hulpverlener-slachtoffer onderscheid een rol speelt. De woonruimte in de kampen bestond uit ‘Nissenhutten’ (noodonderkomens van gebogen golfplaat, genoemd naar de uitvinder majoor Peter Norman Nissen), waarin het niet gezond wonen was. In de winter vielen er dodelijke slachtoffers door longontsteking.

Zelforganisatie van daklozen kwam onder andere ook in Italië voor. Eind jaren zestig namen woningzoekenden daar spontaan leegstaande flats in gebruik.¹⁶

Type gebouw

Het meest geschikt zijn gebouwen waarvan de eigenaar moeilijk zonder imago-schade tot ontruiming van krakers kan overgaan, vanwege een (morele) plicht tot zorgzaamheid. Voorbeelden zijn de overheid, woningcorporaties en de Kerk.

In deze configuratie bestaat het ideale doelwit uit normale woningen, die vanwege moeilijk te begrijpen of niet verdedigbare redenen leeg zijn blijven staan. Hoe beter de bouwkundige staat van de woningen, des te beschamender voor de eigenaar is de leegstand.

Ideologische inkadering

In deze configuratie is ideologische inkadering ('framing') een simpele kwestie. De behoeften van dakloze gezinnen, idealiter buiten hun schuld in de problemen gekomen, worden verwaarloosd door bureaucraten en politici.

De krakers maken duidelijk dat zij respectabele burgers zijn, waardoor het publiek zich met hen kan identificeren. Als er dan uiteindelijk ontruiming plaatsvindt, ontstaat er een schokeffect door het brute of harteloze gedrag van de autoriteiten of hun dienaren. Toen bijvoorbeeld deurwaarders in opdracht van een Londense deelgemeente gezinnen gewelddadig ontruimden, betekende dit een PR-ramp voor de deelgemeente.¹⁷

Eisen en inbedding in politieke kwesties

In deze configuratie zijn de eisen bescheiden. Actievoerders eisen geen structurele veranderingen, zij vragen hulp voor de krakers in de vorm van (tijdelijke) huur-overeenkomsten of alternatieve huisvesting. Dit type kraken is niet sterk ingebed in politiek; wij zouden het hoogstens kunnen zien als een protest tegen inefficiëntie of ongevoeligheid van de overheid. Een iets radicalere eis die ook wel bij deze configuratie past is het door de overheid vorderen van leegstaande panden. Een voorbeeld hiervan is een campagne van een groep in Brighton die zichzelf de 'Vigilantes' noemde. In 1945 bezetten zij huizen die alleen gedurende het vakantie seizoen verhuurd werden. Een nieuwe wet die vorderen mogelijk maakte was het resultaat. Overigens werd deze bepaling alleen maar toegepast in steden waar Labour aan de macht was (In Nederland werd in 1947 een Woonruimtetwet vastgesteld met een vergelijkbare bepaling, zonder de druk van kraakacties erachter).

Beperkingen van deze configuratie kwamen in 1946 aan het licht in Londen. 1.500 mensen kraakten toen appartementen die in het bezit waren van investeerders. Communisten speelden een belangrijke rol in de organisatie en ondersteun-

den de acties. Journalisten, die vaak positief hadden bericht over de bezettingen van de legerkampen, kwamen nu in het geweer tegen de aantasting van het recht van eigenaren om met hun bezit te doen wat ze maar wilden. Ontruiming en veroordelingen volgden.¹⁸

Resultaten

Dit type kraken is vatbaar voor coöptatie (inkapseling), dat wil zeggen omvorming tot iets dat nuttig is voor het overheidsbeleid.¹⁹ In de kraakgeschiedenis van Engeland vinden wij hiervan een sterk voorbeeld. Sommige kraakgroepen werden daar, aan het begin van de jaren zeventig, getransformeerd tot bureaus die namens de overheid woningen tijdelijk verhuurden. Dit werd 'licensed squatting' genoemd.²⁰ De afspraken met de plaatselijke autoriteiten die dit mogelijk maakten, hielden onder andere in dat deze kraakgroepen het kraken moesten opgeven. De politoloog Lowe noemde dit 'een klassiek voorbeeld van de coöptatie van een kritische sociale beweging.'²¹ Een opvallend verschil tussen Engeland en Nederland is, dat er in Engeland actie voor nodig was om tijdelijke huisvestingsregelingen voor elkaar te krijgen, terwijl dit in Nederland eerder spontaan werd aangeboden.

Specifieke problemen van op achterstelling gebaseerd kraken

Deze configuratie heeft niets te bieden aan mensen wier huisvestingsbehoefte niet door de autoriteiten of de publieke opinie wordt erkend, zoals bijvoorbeeld mensen zonder kinderen of singles.²² Woningzoekenden die behalve dakloosheid nog andere problemen hebben, of mensen met een levensstijl die van het gangbare afwijkt, zullen moeite hebben aan de eis van respectabiliteit te voldoen.

Een derde probleem, dat speelt voor zover er een rolverdeling bestaat tussen actievoerders en krakers, is dat de continuïteit afhankelijk is van een kleine kern van actievoerders. Als deze actievoerders overbelast raken of hun belangstelling verleggen is het voorbij. Zelforganisatie is robuuster.

KRAKEN ALS EEN ALTERNATIEVE HUISVESTINGSSTRATEGIE

Een nieuwere configuratie is het kraken als een alternatieve huisvestingsstrategie. In vergelijking met de hierboven besproken configuratie gaat het hier om een meer gevarieerde groep mensen, waaronder:

- Woningzoekenden die – bijvoorbeeld omdat zij ongetrouwd zijn, geen kinderen hebben, te jong zijn of te hoog opgeleid – niet vallen binnen het op dat

moment gangbare beeld van mensen die dringend gehuisvest zouden moeten worden.

- Mensen die niet uit een situatie van dakloosheid komen, maar van een kamer bij een hospita of in een studentenflat naar een appartement willen verhuizen.
- Mensen die graag in een woongroep willen leven en daarvoor op de markt geen betaalbare ruimte kunnen vinden.
- Radicale doe-het-zelvers die liever de handen uit de mouwen steken om huisvesting voor zichzelf te creëren dan veel tijd besteden aan betaald werk om een hoge huur te kunnen betalen.²³
- Mensen uit de middenklasse die een neerwaartse sociale mobiliteit vertonen omdat ze gekozen hebben voor een beroep dat weinig geld oplevert, zoals kunstenaars en musici.

Deze configuratie biedt ook mogelijkheden voor mensen die de vereiste respectabiliteit missen voor op achterstelling gebaseerd kraken, bijvoorbeeld omdat zij sociaal zwak zijn of vanwege een niet gangbare levensstijl. Ook voor mensen in nood met een algemeen erkend recht om gehuisvest te worden, waar eigenlijk het op achterstelling gebaseerde kraken op toegesneden is, heeft deze configuratie iets te bieden. Een voordeel van het kraken als alternatieve huisvestingsstrategie boven het op achterstelling gebaseerde kraken is voor hen dat zij zo het stigma van behoeftigheid ontlopen.

Dat wij hier te maken hebben met een andere configuratie wordt treffend geïllustreerd door de overpeinzingen van de Engelse kraakster Ann Pettitt, die op een bepaald moment voor zichzelf ging kraken, na een periode waarin zij zich in de Londense Family Squatting Movement had toegelegd op het helpen van anderen met kraken:

‘Op de één of andere manier accepteerden wij de redenering die inhield dat als je geen gezin was, dat je dan geen permanente woning voor jezelf nodig had. Mijn eigen gedachtegang was ongeveer zo: “Ik kraken? Maar ik ben afgestudeerd aan de universiteit! Hoe kan ik rechtvaardigen dat ik een kraakwoning nodig heb? Ik zie er niet behoeftig genoeg uit. Het zou kraken belachelijk maken als mensen zoals ik het doen, zonder cockneyaccent en zonder kinderen.”²⁴

Ideologische inkadering van kraken als een alternatieve huisvestingsstrategie

Vergeleken met op achterstelling gebaseerd kraken, waar een zorgvuldige ideologische inkadering (‘framing’) belangrijk is, neemt framing bij het kraken als alternatieve huisvestingsstrategie geen belangrijke plaats in.

Krakers etaleren zichzelf niet als pechvogels die hulp nodig hebben. Hiermee wordt het hulpeloos makende effect van het (zelf)etiketteren als achtergesteld vermeden. De krakers presenteren zichzelf niet als verliezers, maar ontlenen trots aan de door hen zelf gecreëerde huisvestingsoplossing. In deze configuratie is het basale verlangen niet om hulp te krijgen, maar om met rust gelaten te worden. Eisen zijn vooral tactisch gereedschap om dit te bevorderen.

Type gebouw

Het feit dat de krakers geen plek tussen de achtergestelden en kansarmen opeisen, heeft gevolgen voor de keuze van geschikte gebouwen. Ideaal zijn gebouwen met dusdanige eigenschappen dat het kraken daarvan gezien kan worden als het toevoegen van ruimte aan het betaalbare huisvestingsbestand, in plaats van het opeisen van een deel van dat bestand. Onder de geschikte gebouwen vinden wij bedrijfsruimten die nooit bedoeld waren om als huisvesting te dienen. Grote panden, die niet uit verhuurbare appartementen bestaan, maar wel heel geschikt zijn voor groepswonen passen goed bij deze configuratie. Hetzelfde geldt voor huurwoningen die bijvoorbeeld in verband met sloopplannen van de markt gehaald zijn, panden met een zo slechte bouwkundige staat dat deze nooit verhuurd kunnen worden, of juist leegstaande woningen die zo luxe en chique zijn dat ze niet bij het betaalbare woningbestand kunnen horen.

Wanneer dergelijke ruimten gekozen worden, wordt kraken een mes dat aan twee kanten snijdt: krakers helpen zichzelf buiten de sfeer van het betaalbare woningbestand en helpen bovendien indirect andere woningzoekenden door van de officiële wachtlijst te verdwijnen.

Organisatie en mobilisatie

In vergelijking met op achterstelling gebaseerd kraken bestaat er bij kraken als een alternatieve huisvestingsstrategie een minder sterke scheiding tussen actievoerders en krakers; er is meer zelforganisatie in autonome teams, en minder organisatie van bovenaf. 'Minder' wil niet zeggen 'geen', er is informeel leiderschap wat wel soms omstreden is. Zo bestond er in Nederland een langdurige 'bonzendiscussie', waarin het opkomen van leidersfiguren werd bekritiseerd.

Logisch gezien is zelforganisatie een concept dat prima past in een beweging waarin krakers niet als behoeftig worden gedefinieerd.

Beperkt belang van ideologie

Omdat in deze configuratie eisen minder belangrijk zijn, en ook vanwege de nadruk op zelforganisatie in plaats van aansturing door gespecialiseerde activisten, is een zorgvuldige en heldere ideologische inkadering minder belangrijk dan bij op achterstelling gebaseerd kraken. Er is veel vrijheid om rond het kraken als een alternatieve huisvestingsstrategie zelf een ideologie te verzinnen, bijvoorbeeld instant-anarchisme. In op achterstelling gebaseerd kraken, daarentegen is heldere communicatie van vitaal belang. Eén reden daarvoor is dat de actievoerders duidelijke instructies aan de krakers moeten geven en hen bij de les moeten houden. Een tweede reden is dat het stellen van eisen aan de autoriteiten belangrijk is. Bij het kraken als alternatieve huisvestingsstrategie hoeft de actie niet per se gepaard te gaan met heldere communicatie: vanwege de horizontalere structuur is men minder afhankelijk van de instructies van leiders. Bovendien is het stellen van eisen niet heel belangrijk.

Resultaten

Het voornaamste doel is het via directe actie voorzien in onmiddellijke huisvestingsbehoeften. Volgens een onderzoeksrapport uit 1981 waren er in Amsterdam in dat jaar rond 9.000 krakers.²⁵ De socioloog Eric Duivenvoorden schatte dat er Nederland als geheel tussen 1965 and 1999 50.000 mensen in kraakpanden gewoond hebben.²⁶

Een andere factor waar we naar moeten kijken is de levensduur van de kraakpanden. De levensduur is weer van invloed op de woonkwaliteit, omdat een langere verwachte levensduur meer investeringen in reparatie, verbouwingen en onderhoud mogelijk maakt. Een schatting uit 1980 van de gemiddelde levensduur in Engeland kwam op drie maanden.²⁷ Voor Amsterdam schat ik een gemiddelde levensduur van enkele jaren, vanaf 1994 sterk teruglopend.

Sommige kraakpanden werden permanent door legalisatie. De Gemeente Amsterdam kocht tweehonderd kraakpanden die hierdoor gelegaliseerd werden.²⁸ De overheid droeg de meeste van deze panden over aan woningcorporaties, die huurovereenkomsten met de individuele krakers sloten.²⁹ Zo konden krakers consolideren wat ze bereikt hadden. De keerzijde is dat legalisatie ten koste gaat van het alternatieve, oppositionele karakter.³⁰ Omdat legalisatie met zich meebrengt dat het pand zodanig wordt hersteld en soms verbouwd dat het aan de bouwregels voldoet, gaan de woonkosten omhoog, waardoor er een eind komt aan de situatie dat geld niet zo belangrijk is. Sommige bewoners met hele lage inkomens moeten vertrekken, of worden afhankelijk van een regeling waarbij zij arbeid bijdragen in plaats van huur.

Desondanks werden er in Nederland weinig kansen op legalisatie genegeerd. In Berlijn weigerde echter een deel van de krakers over legalisatie te onderhandelen.

Ten slotte kan kraken er voor zorgen dat het woningtekort prominenter op de politieke agenda komt te staan. Dat kan zelfs onbedoeld gebeuren, wanneer journalisten proberen kraken in perspectief te plaatsen. Dit gebeurde in het geval van een kraakactie in de Vetterstraat in Amsterdam in 1965. De krakers waren slechts bezig zichzelf aan onderdak te helpen, maar een commentaar in een krant luidde:

‘Het kon wel eens nuttig zijn, een fikse rel, dacht ik. We dreigen namelijk te vergeten dat er in ons land een schandelijke woningnood heerst, waarvan de last vrijwel uitsluitend wordt afgewenteld op de rug van een wisselende groep jonge mensen. De woningtoestand is een zieke plek in onze samenleving. Maar we hebben de kwaal vrijwel onzichtbaar gemaakt.’³¹

In Nederland heeft het kraken het probleem van een tekort aan woonruimte voor jongeren op de politieke agenda gezet. In het Amsterdam van 1978 had iemand van twintig een wachttijd van zeven jaar voor zich, alvorens een distributiewoning toegewezen te krijgen. De minimumleeftijd om op de wachtlijst geplaatst te worden was vijfentwintig; vanaf dat punt was het nog een paar jaar wachten om bovenaan de lijst te komen. Anno 2009 betekent in Amsterdam een sociale huurwoning verwerven nog steeds jaren geduld hebben.

Soms verklaren krakers hun acties als (mede) een protest tegen een gebrek aan betaalbare huisvesting, en verwijzen zij hiernaar bij het mobiliseren van steun. Een voorbeeld is de ‘Grote Keijser’ in Amsterdam (in 1980), een geval waarin krakers weigerden een rijtje gekraakte grachtenpanden te verlaten. Zij verklaarden hun opstelling als een protest tegen het feit dat Amsterdam 50.000 woningzoekenden telde (op een bevolking van 600.000).

Tegenculturele en politieke inbedding

Voor een deel van de krakers betekent kraken meer dan wonen alleen. Voor hen is kraken op allerlei manieren ingebed in tegencultuur en politiek. Een relativerende opmerking is hierbij wel nodig: veel krakers (ten minste in Nederland) zijn cultureel en politiek niet van huurders te onderscheiden. De politieke en tegenculturele inbedding van kraken als alternatieve huisvestingsstrategie, voor zover van toepassing dus, omvat het volgende:

1 Kansen voor subculturele expressie als een extra mogelijkheid

Behalve onderdak biedt kraken ook nog de mogelijkheid de woonsituatie aan te passen aan een gekozen levensstijl. Punks kunnen er bijvoorbeeld voor kiezen met punks samen te wonen, feministen kunnen een vrouwenpand beginnen. Experimenteren met groepswoon is gemakkelijk. Gekraakte bedrijfsruimten kunnen creatief worden verbouwd. Een voorbeeld: in Amsterdam bouwde een kunstenaar een houten huisje in een grote ruimte in het voormalige gebouw van NRC-Handelsblad. Er zijn ruime mogelijkheden voor het creatief versieren van het pand, zowel binnen als buiten.

2 Empowerment

Wij kunnen kraken zien als een vorm van empowerment. Kraken doorbreekt een afhankelijke houding ten opzichte van de overheid, tenminste op het terrein van huisvesting. Krakers nemen afstand van de bureaucratisch gereguleerde manier om aan een woning te komen. Door een pand te bezetten en dat bewoonbaar te maken voorzien krakers in hun eigen huisvestingsbehoeften. Zij breken de macht die met behulp van stadsplanning, wachtlijsten en de norm van het eigendomsrecht – die vereist dat woningzoekenden rustig woningzoekend blijven terwijl rondom hen heen huizen leeg staan – wordt uitgeoefend.

Eén van de punten waardoor kraken voor sommigen aantrekkelijk is, is dat het een onmiddellijk tastbaar resultaat belooft in de vorm van een gerealiseerd kraakpand. Dit is heel anders dan bij politieke participatie via officiële kanalen. Door de arbeidsdeling, de hiërarchie en het sluiten van compromissen in deze kanalen is het voor een participant nauwelijks te traceren waar haar of zijn geïnvesteerde energie toe leidt.

3 De krakersscene

Sommige krakers (geschat rond tien procent) raken dieper bij het kraken betrokken. Zij vormen een netwerk of kraakscene. Het gezelschap van andere krakers zoeken is waardevol vanwege de gedeelde ervaring en omdat men zich niet hoeft te vermoeien met het steeds weer rechtvaardigen van de principes van het kraken.

De niet-krakende omgeving heeft de neiging krakers als afwijkend te bestempen, wat op zich weer helpt om een groepsidentiteit te vormen. Technische kennis, bijvoorbeeld over hoe om te gaan met eigenaars, sloten, ramen, kapotte vloeren, leidingen, kachels, elektriciteit, en waar wat te vinden is, wordt vlot verspreid.

4 Het opbouwen van een beweging

Wij kunnen verschillende organisatievormen in de kraakbeweging onderscheiden:

- Algemene samenwerking en wederzijdse hulp. Dit houdt in dat krakers advies geven aan potentiële krakers of een groep(je) mensen organiseren die komen

helpen als er een nieuw pand gekraakt gaat worden. Buren helpen elkaar en werken samen.

- Interne organisatie in grote panden. In grote gebouwen moet het nodige collectief worden geregeld, bijvoorbeeld de energievoorziening. Regelmatig zijn er huisvergaderingen.
- Kraakgroepen. Heel belangrijk is het vormen van kraakgroepen, vooral in wijken waarin vooral losse appartementen of kleine panden met appartementen worden gekraakt. Kraakgroepen vergaderen, beheren wat geld en hebben één of ander communicatiemedium. Kraak- en bewonersgroepen kunnen gaan samenwerken en zo een uitgebreidere beweging gaan vormen.
- Gestructureerde netwerken zonder arbeidsdeling: een voorbeeld is een telefoonsneeuwbal om steun te mobiliseren in het geval van een ontruimingsdreiging.
- Organisatie gebaseerd op een vrijwillige arbeidsdeling: het creëren van (kleine) instituties die diensten verlenen aan (aspirant-)krakers. Voorbeelden: kraakspreekuren die soms lijsten bijhouden van leegstaande panden en advies geven om het kraken toegankelijker te maken om de succeskans te verhogen; een bureau dat onroerend goed speculatie onderzoekt (SPOK, Amsterdam); collectieven die kraakhandleidingen schrijven; kraakmedia als nieuwsbrieven, bladen, radio- en TV -stations, websites, online fora en mailinglijsten.
- Georganiseerde campagnes. Een doel kan bijvoorbeeld het kraken van een heel groot object zijn. Een strategie wordt uitgestippeld, mensen gemobiliseerd, taken verdeeld, de actie wordt uitgevoerd en geëvalueerd.
- Overkoepelende stedelijke, regionale of nationale organisatie. Met name collectieve bedreigingen, zoals voorgestelde anti-kraakwetgeving, bevorderen dat krakers overkoepelende vergaderingen gaan uitschrijven, stedelijke en landelijke protestacties organiseren en comités oprichten.

5 Overlap met andere bewegingen in protestgolven

Kraakbewegingen maken onderdeel uit van een 'links-libertaire familie van sociale bewegingen', samen met bijvoorbeeld de milieubeweging en de nieuwe (in de jaren zestig ontstane) vredesbeweging.³² De bewegingen in deze familie hebben organisatorische overlappingsen. Sommige krakers introduceerden het idee van directe actie in andere sociale bewegingen. Voorbeelden hiervan zijn de wegblokkades bij de kerncentrale in Dodewaard³³ en blokkadeacties tegen het transport van kernafval dat in zee gedumpt zou worden.³⁴ Krakers blokkeerden ook de ingangen van het laboratoriumcomplex van Shell in Amsterdam als protest tegen de apartheid en de impliciete steun van Nederlandse bedrijven aan het Zuid-Afrikaanse apartheidsregime. Directe actietactieken, die in de kraakbeweging ontwikkeld waren, werden ook gebruikt bij antimilitaristische protestacties. Zo werd er meerdere malen ingebroken in commandobunkers en één keer bij een kantoor

van het leger. Daarbij werden documenten gestolen met plannen die in werking zouden moeten treden als ooit de noodtoestand zou worden uitgeroepen. Deze documenten werden tentoongesteld en gepubliceerd. Een vergelijkbare actie vond plaats in een gebouw dat gebruikt werd door een geheime observatie-eenheid van de politie.³⁵

Krakers speelden ook een grote rol in stedelijke protestacties, bijvoorbeeld tegen de geplande bouw van een nieuw stadhuis op het Waterlooplein in Amsterdam, door in 1978-1979 een 'anti-City circus' op te bouwen op de plaats waar tot kort daarvoor de Waterloopleinmarkt werd gehouden. Ook waren er krakers onder de actievoerders die de campagne om de Olympische Spelen naar Amsterdam te halen torpedeerden door in 1986 leden van het Internationaal Olympische Comité, bijeen in Lausanne, lastig te vallen.

ONDERNEMEND KRAKEN: SOCIALE CENTRA, VRIJE RUIMTEN, BROEDPLAATSEN

Kraken biedt de mogelijkheid om voor allerlei activiteiten aan ruimte te komen zonder dat men over veel geld hoeft te beschikken en zonder het risico vast te lopen in de bureaucratie. Voorbeelden van dit soort projecten zijn buurthuizen, kraakcafés (waarbij de winst naar de actiepoot of ondersteuning van ideële doelen kan gaan), kunstenaarsateliers, oefenruimtes voor bands, fietsreparatiewerkplaatsen, vrouwenhuizen, restaurants, drukkerijen, theaters en filmhuizen, gereedschapsuitleendiensten, alternatieve scholen, kinderopvang, feestruimten, galeries, boek- en infowinkels, levensmiddelenwinkels, sauna's, werkplaatsen voor het opknappen van auto's of boten. De schaal kan variëren van een kleine winkelruimte tot een groot winkelcentrum, een pakhuis of een kantoorgebouw, een militair complex of een compleet dorp.

Vaak hebben de panden waarin sociale centra, vrije ruimten of broedplaatsen gerealiseerd zijn ook een woonfunctie. In Nederland kwamen krakers ook specifiek op voor het idee dat het combineren van verschillende functies in één gebouw waardevol op zich kan zijn.³⁶

Ondernemende kraakprojecten zijn praktisch van aard, en hebben daardoor niet zoveel ideologische omlijsting nodig. Desondanks zijn er toch twee punten waarop regelmatig discussie plaatsvindt.

De eerste vraag is of legalisering leidt tot het verlies van het oppositionele aspect. Een diepgravende studie naar gekraakte vrijplaatsen beschrijft als veelvoorkomende effecten van legalisering: een vermindering van contacten met andere vrijplaatsen, van dynamiek en politiek engagement.³⁷ Er bestaan projecten waarvan de oppositionele identiteit niet verminderde, maar bij legalisatie onmiddellijk verdween (Groote Keijser in Amsterdam). Bij andere projecten erodeerde de

oppositie kant geleidelijk (NRC-complex en Tetterode in Amsterdam), waarbij wel soms een rol op het gebied van alternatieve cultuur behouden bleef (zoals bij het Poortgebouw in Rotterdam, dat een intensief programma met optredens van alternatieve bands bleef organiseren). Een belangrijke factor is de zeggenschap die de bewoners en gebruikers na de legalisering overhielden. Dit hangt af van de specifieke manier waarop de legalisering vorm kreeg, waarin grote verschillen te vinden zijn.³⁸

Er zijn dus wel aanwijzingen voor het afslijten van de oppositionele kant van de Nederlandse kraakscene, maar naast legalisering is er ook een alternatieve verklaring mogelijk: het algemene teruglopen van de intensiteit en frequentie van (links-)politieke protesten in Nederland vanaf het moment dat de protestgolf van 1980 begon uit te doven. Verder namen de beschikbare hulpbronnen van sociale bewegingen in Nederland na 1980 af. Het werd (voornamelijk voor jongeren) tegelijk gemakkelijker en noodzakelijker om betaald werk te zoeken. Bovendien kwamen studenten steeds meer onder druk te staan om vlot af te studeren.

Er zijn echter ook projecten die na legalisering oppositioneel bleven, zoals de Mehringhof (Berlijn), en Vrankrijk (in Amsterdam; dit pand is door de krakers zelf aangekocht.)

Overigens hebben sommige gelegaliseerde projecten nooit een oppositionele kant gehad, zoals het Kulturzentrum Lagerhaus in Bremen of de Fabrik in Berlijn, omdat zij zich vanaf hun begin volledig richtten op (alternatieve) cultuur.

Het tweede discussiepunt is of men kan ontsnappen aan het dilemma tussen, enerzijds, kiezen voor een duidelijke tegenculturele en politieke identiteit en daarmee alleen maar aantrekkelijk zijn voor een heel exclusief publiek – bijvoorbeeld in het zwart geklede veganistische anarchisten – of, anderzijds, kiezen voor een breder publiek met het risico volledig mainstream te worden.

Marco, activist in het Leidse Eurodusnie collectief, verweet de Nederlandse kraakscene veel te exclusief te zijn, dit in tegenstelling tot de Italiaanse Centri Sociali. Hij beschreef deze als centra in Italië als plaatsen waar het ‘antikapitalistische deel van de bevolking’ zich verzamelt.³⁹ Echter, als wij kijken naar demografische kenmerken lijken de Italiaanse sociale centra eenzijdig gericht op jongeren. Uit een onderzoek onder 1.395 bezoekers bleek dat maar 4.9 procent ouder was dan 35 jaar.⁴⁰ Maar wat gebeurt er in de (anno 1998) 150 gekraakte, in zelfbeheer functionerende sociale centra? Volgens onderzoeker Mavi Maggio bieden ze kansen om een prettig sociaal leven te ontwikkelen in een niet-gecommodificeerde omgeving.⁴¹ De onderzoeker Vincenzo Ruggiero noemde als belangrijke functies het verminderen van eenzaamheid en het herstellen van de kansen voor het opbouwen van een identiteit, die in steeds mindere mate door arbeidsplaats, vakbond en politieke partij geboden werden.⁴²

Werklozen kunnen er zinvol werk doen (concerten organiseren, cd's, tijdschriften of t-shirts maken en verkopen; er zijn sterke banden met de alternatieve muzieksce­ne). Sommigen beschouwen dit als zinvol werk, extra aantrekkelijk door de zelfsturing. Voor anderen is het zelfuitbuiting.⁴³ De centra bieden contac­ten, toegang tot hulpbronnen en mogelijkheid om vaardigheden te leren die van belang zijn voor de arbeidsmarkt.⁴⁴

Het besturen van zo'n centrum betekent balanceren tussen een 'getto mentali­teit' en 'mogelijke normalisering als een sociaal bedrijf.'⁴⁵ Voorspelbaar is dat som­migen de sociale centra hebben aangewreven dat ze commerciële ondernemingen geworden zijn.

Verscheidene sociale centra hebben samen een plan opgesteld, het Handvest van Milaan, om een einde te maken aan het zelfgekozen isolement, de confronta­ties met de politie en het 'anti-institutioneel discours dat vol zit met vooroordelen'. In plaats daarvan wil men 'plaatselijke instituties subtiel infiltreren' en een 'dia­loog waarin men zich niet ondergeschikt maakt maar waarmee men een nieuwe kwaliteit van antagonistische praktijk bereikt.'⁴⁶

Sommige vertegenwoordigers van de sociale centra probeerden iets te doen tegen de opkomst van de partij van Berlusconi door zich – met succes – in de lokale politiek te storten en zich kandidaat te stellen.⁴⁷

De meeste bezoekers van de centra komen er voor hun sociale contacten, voor concerten en voor kunst.⁴⁸ De sociale centra zijn echter ook 'sociale and cultu­rele knooppunten' in een netwerk dat van belang is voor het mobiliseren tegen, bijvoorbeeld, kapitalistische globalisering.⁴⁹ Een resultaat was een innovatie in het protestrepertoire, de 'Tute Bianche', een blok demonstranten in witte overalls die onzichtbaarheid of spookachtigheid als gevolg van post-Fordistische herstruc­tering symboliseren.⁵⁰ Sommige centra zijn meer op politiek gericht, andere meer op (tegen)cultuur. Verder zijn er nog verschillen tussen autonomistische en anarchistische centra.⁵¹

Een voorbeeld van een initiatief waarmee sociale compartimentering doorbro­ken werd is het Exodus collectief in Luton, Engeland. Dit collectief begon met het organiseren van raves, en breidde daarna de activiteiten uit met kraken. Het werd bekend vanwege het doorbreken van etnische scheidslijnen.⁵²

CONSERVEREND KRAKEN

De vierde configuratie, conserverend kraken, betreft kraken als een tactiek om een stedelijk gebied of een landschap te beschermen, bijvoorbeeld tegen plannen om wegen aan te leggen of het bouwen van kantoren. De oorzaak hiervan is dat komende of geplande veranderingen in grondgebruik zich vaak aankondigen in de vorm van leegstaande gebouwen.

Het middel kraken werd regelmatig gebruikt door buurtgroepen die zich teweer stelden tegen cityvorming. Cityvorming houdt in: grootschalige ontwikkelingen in de bestaande stad, zoals het aanleggen van autowegen, metrolijnen en het neerzetten van grote gebouwen. Gedeeltelijk parallel hiermee loopt de verdringing van economisch 'zwakke' door economisch 'sterke' functies, dat wil zeggen dat functies die weinig economisch rendement opleveren worden vervangen door functies die meer rendement geven. Deze functies hoeven overigens niet altijd grootschalig te zijn. De gevolgen van cityvorming zijn niet alleen het verminderen van de voorraad goedkope woon- en werkruimte in de bestaande stad, maar ook het verplaatsen van bewoners naar andere wijken en naar buiten de stad. Het karakter van de stad verandert, het wordt meer gericht op autoverkeer, massatransport, efficiëntie, statussymbolen voor grote concerns en bureaucratische lichamen, massaconsumptie, dit alles met een toenemende scheiding van functies.

Kraken is een manier om het verzet tegen de functieverandering te vergroten, door ervoor te zorgen dat het brandpunt van de functieverandering – waar de oorspronkelijke bewoners en gebruikers al verdreven zijn – weer wordt bewoond. De krakers die daar gaan wonen, hebben er belang bij om zich bezig te gaan houden met het planningsproces dat het lot van hun kraakpanden bepaalt.

In Amsterdam speelde kraken een rol in de succesvolle protestbewegingen in de jaren zeventig tegen de plannen om het stadscentrum en de 19e-eeuwse ring grondig te moderniseren (het enige dat de stadsplanners oorspronkelijk wilden behouden waren de grachten met hun grachtenpanden en de allerbelangrijkste monumenten).

In buurten die bedreigd worden door functieverandering zijn er mogelijkheden voor coalities tussen krakers en de 'legale', traditionele bewoners die een gemeenschappelijk belang vinden in het behoud van hun gebouwen. Het onderwerp van een dergelijke coalitie kan dan later uitgebreid worden met de kwaliteit van leven in de buurt. Buurtoverstijgende coalities, die tevens verschillende sociale groepen verbinden, zijn ook mogelijk. Een voorbeeld is de Amsterdamse coalitie van anarchistische krakers, elitaire conservatieve monumentenbeschermers en traditionele buurtbewoners tegen de Amsterdamse cityvormingsplannen, eind jaren zestig.⁵³ In steden met veel krakers zijn kraakacties sterk verweven met andere acties van buurtgroepen of belangengroepen tegen cityvorming.

De Berlijnse kraakgolf van 1979-1981 begon als conserverend kraken. In 1979 bezette de buurtactiegroep 'SO 36' in Kreuzberg een leegstaande brandweerkazerne om sloop daarvan te voorkomen. Daarna gingen de actievoerders huizen kraken die leegstonden in afwachting van sloop, omdat zij de bruikbare woningvoorraad en ook de structuur van de buurt wilden behouden.

Historisch hebben krakers een belangrijke rol gespeeld als initiatiefnemers bij het oprichten van buurtgroepen. Een voorbeeld is het buurtcomité in de Amster-

damse Bethaniënbuurt, de eerste buurtgroep die zich teweer stelde tegen cityvorming.

Ook hebben mensen die protesteerden tegen vernieling van een stadsgezicht of landschap vaak huizen gekraakt die op het tracé lagen van een geplande metrolijn (Amsterdam, Nieuwmarkt, 1972-1975), een snelweg (Engeland, de No M11 Link Road Campaign in de jaren negentig) of een spoorlijn (Betuwelijn, 1998-99).

In dit soort gevallen maakt kraken zich immuun tegen het gangbare NIMBY-verwijt. Aangezien de krakers speciaal naar het betrokken gebied verhuizen omdat zij zo kunnen bijdragen aan milieu- of stadsbescherming kunnen zij moeilijk als NIMBY's worden aangemerkt.

POLITIEK KRAKEN

Kraken kan een veelbelovend actieterrein betekenen voor mensen die zich bezighouden met wat antisysteem-politiek kan worden genoemd, en die zich identificeren met revolutionaire of 'Autonome' denkbeelden. Voor hen is macht, dat wil zeggen het vormen van een tegenmacht ten opzichte van de staat, belangrijk. Kraken is voor hen geen doel op zich, het is interessant omdat het tot confrontaties met de staat kan leiden.

In het organisatiemodel dat bij deze configuratie past bestaat er een onderscheid tussen een voorhoede en volgelingen.

De aanleiding om politiek kraken als een aparte configuratie te gaan onderscheiden is dat één Amsterdamse kraakgroep, de 'Woongroep Staatsliedenbuurt', handelde op een manier die moeilijk te begrijpen is binnen het logische kader van de andere configuraties.

Het meest opvallende punt waarop deze groep afweek van andere groepen was dat zij op grote schaal distributiewoningen (d.w.z. woningen die bedoeld waren voor sociale huisvesting) kraakte. De andere Amsterdamse kraakgroepen bleven van dit type woningen af omdat zij vonden dat kraken ging om het toevoegen van woningen aan het huizenbestand, en niet om het concurreren om een deel ervan. Deze laatste visie komt overeen met de configuratie 'kraken als alternatieve huisvestingsstrategie'. Ook paste de Woongroep Staatsliedenbuurt niet goed in de configuratie van het op achterstelling gebaseerde kraken: veel krakers kraakten voor zichzelf, en de ideologie van hulpverlening aan een door de autoriteiten genegeerde groep was afwezig.

De Woongroep Staatsliedenbuurt rechtvaardigde het kraken van voor mensen met lage inkomens bestemde distributiewoningen met het argument, dat het gemeentelijke wachtlijststelsel een middel was om de tienduizenden woningzoekenden rustig te houden.⁵⁴ In overeenstemming met deze argumentatie werd

het gemeentelijke woningdistributiekantoor meermalen aangevallen waarbij kaartenbakbestanden werden vernietigd.

In Amsterdam ontwikkelden politieke krakers een strategie om de verdediging over te nemen van gebouwen waarvan de oorspronkelijke krakers de hoop hadden opgegeven dat ze een ontruiming zouden kunnen afwenden, zoals bijvoorbeeld de Groote Keyser (Keizersgracht 242-252, 1979-1980). Zij veranderden deze panden in speerpunten bij confrontaties met de staat. Zij vielen daarbij vooral de politiek aan van de PvdA, de dominante factor in de stadspolitiek. Ook spanden ze zich in om stabiele structuren in de kraakbeweging te creëren, met het ideaal om een hechte, goed voorbereide groep van gedisciplineerde actievoerders op te bouwen die vastbesloten de confrontatie met de staat zouden aangaan.

Veel krakers die deze ideologische achtergrond niet deelden gingen aanvankelijk toch mee in de acties van de politieke krakers. Dit vanwege gevoelens van solidariteit. De lijn leek ook aantrekkelijk doordat ze leidde tot concessies, een gevoel van kracht als gevolg van een stevigere organisatie en de ervaring serieus genomen te worden door de gemeente en door de media. Toch groeide er uiteindelijk een kloof in de Amsterdamse kraakscene. Krakers die kraken vooral zagen als een alternatieve huisvestingsstrategie of als middel om ondernemende projecten mogelijk te maken, zagen steeds minder in de gecentraliseerde aansturing en de enigszins paramilitaire organisatie en stijl die zich bij grote confrontaties met de politie manifesteerden. Bovendien voelden sommigen zich in toenemende mate door de politieke krakers gemanipuleerd.

De politieke krakers, op hun beurt, raakten gedesillusioneerd: zij vonden dat veel krakers handelden zonder duidelijke politieke visie (dat wil zeggen zoals past in de configuratie van kraken als alternatieve huisvestingsstrategie) of alleen maar geïnteresseerd waren in hun eigen kleine bedrijfjes (dat wil zeggen het ondernemend kraken).

Een conflict brak uit, gevolgd door een kleine interne opstand tegen de leidende rol van de politieke krakers, en een poging van de politieke krakers de beweging opnieuw op te bouwen, waarbij zij sommige krakers brandmerkten als verraders. Dit conflict escaleerde in 1988, in de vorm van enkele vechtpartijen, waarna de politieke krakers uiteindelijk het toneel verlieten.⁵⁵

In Italië, eind jaren zestig en begin jaren zeventig haakten groepen als Lotta Continua in op kraakacties die spontaan waren begonnen.⁵⁶ In een latere fase gingen Autonomen zich ermee bemoeien. Zij zochten confrontaties, ook 'wanneer die weinig of niets bijdroegen tot het behoud van de bezette woningen'.⁵⁷

De Autonomen bestonden uit verschillende groepen die gedeeltelijk met elkaar in de clinch lagen en elkaar gedeeltelijk aanvulden. Ze hadden de neiging zich bij andere groepen te voegen, bijvoorbeeld tijdens grote demonstraties, en vervolgens

tot gewelddadige actie over te gaan. Zij weigerden zich neer te leggen bij de beperkingen ten aanzien van geweld die organisatoren van demonstraties vroegen. Zij probeerden ook de hele tegenbeweging te overheersen.⁵⁸

Volgens Tom Welschen wortelt de Autonomistische ideologie in het Leninistische denken, dat Toni Negri en anderen hadden aangepast aan de realiteit dat jongeren steeds minder geneigd waren deel te nemen aan van bovenaf geleide bewegingen. De ideologische leiders dachten dat als ze zich zouden concentreren op concrete actiepraktijken, in plaats van het opbouwen van een organisatie, dit steeds heftigere confrontaties met de staat zouden opleveren. Deze confrontaties zouden dan uiteindelijk tot centralisatie in de beweging moeten leiden.⁵⁹

In Duitsland aan het begin van de jaren zeventig begonnen politieke groepen die ten dele voortkwamen uit de studentenbeweging, zoals de 'K-Kruppen' (Leninisten die bekend stonden om hun interne ruzies over de 'juiste lijn') en vooral ook de meer anti-autoritaire 'Spontis', met kraakprojecten in verschillende steden. Deze golf begon nadat actievoerders gedesillusioneerd waren geraakt door een eerdere strategie waarbij geprobeerd was om arbeiders te radicaliseren door actief te worden in bedrijven. Toen de mislukking daarvan duidelijk werd, verschoof de aandacht naar de sfeer van de reproductie, dat wil zeggen de volksbuurten. De meeste activiteit vond plaats in Hamburg and Frankfurt, steden die bestuurd werden door sociaal-democraten.⁶⁰

Tijdens een radiodebat lichtte een actievoerder uit Frankfurt de achterliggende ideeën als volgt toe:

'Het doel was speculatie met gebouwen en met land aan de kaak te stellen. Het gaat erom de reformistische neiging van de sociaal-democratie in Frankfurt bloot te leggen, en te documenteren hoe de zogenaamde reformisten tactisch met het financieel kapitaal samenwerken.'⁶¹

en

'Een hele tijd hebben wij gedacht dat het mogelijk zou zijn om de cyclus van de woningstrijd, dus de bezettingen en ontruiming en de massaorganisatie daar tussenin, te vergroten. Dat wil zeggen groter dan de, op zijn hoogst, 5000 of 6000 mensen die meededen. We hoopten een invloedsfactor te kunnen worden en zo het politieke landschap te kunnen veranderen, tenminste in Frankfurt. Ik kan mij nog steeds herinneren wat voor kick wij kregen van koppen in de *Frankfurter Neuen Presse* als "Schaduwmacht in Frankfurt". Dat ging er bij ons in als koek. En een tijdje wilden wij wel geloven dat er echt een dubbele stedelijke machtsstructuur was: de formeel geïnstitutionaliseerde, en wij.'⁶²

De politieke kraakcampagnes in Frankfurt en andere steden eindigden in ontruimingen. Ze hadden nauwelijks invloed op de volgende Duitse kraakgolf die begon in 1979. Deze vertoonde het patroon van kraken als een alternatieve huisvestingsstrategie.⁶³

Uiteindelijk, geïnspireerd door ontwikkelingen in Italië, begon een deel van de Berlijnse kraakbeweging zichzelf te definiëren als Autonomen. Dit is het deel van de kraakbeweging dat weigerde te onderhandelen over legalisatie. De Autonomen wonden zich bijzonder op over de repressie waarmee krakers te maken kregen, en verweten andere krakers dat ze alleen maar voor het behoud van hun eigen vrije ruimten vochten en niet tegen het systeem:

‘Vrije ruimten veroveren en veiligstellen ... dat is klassiek reformisme! Dat brengt geen systeem aan het wankelen. Ook het kapitalistische systeem reageert daar heel flexibel op. Vrije ruimten kunnen worden geïntegreerd, verzet gekanaliseerd in getto's zonder explosieve kracht – speelweiden’.⁶⁴

In Amsterdam propageerde een groepje dat zich de ‘Autonomen’ noemde het gebruik van geweld tijdens de demonstraties bij de kroning van Koningin Beatrix op 30 april 1980.⁶⁵ Een ‘Militant Autonomen Front’ eiste het leggen van een (lichte) bom bij het gemeenschappelijk woningdistributiekantoor op. De media waren er als de kippen bij om sappige verhalen te publiceren over opkomend terrorisme in Nederland. Dit bracht de redacteurs van het krakersblad *Bluf!* op het idee van een practical joke. Zij namen contact op met één van de meest gretige journalisten, Ton van Dijk van de *Haagse Post*, en boden hen, in ruil voor geld, een exclusief interview met het Militant Autonomen Front aan. De journalist werd geblinddoekt meegenomen naar een ‘geheime locatie’, waar hij de gelegenheid kreeg drie gemaskerde ‘leden van het Militant Autonomen Front’ te interviewen. Deze rol werd gespeeld door de redacteurs van *Bluf!* zelf, die zich hadden voorbereid door een lading revolutionaire clichés uit het hoofd te leren. De *Haagse Post* publiceerde de primeur als omslagverhaal, met een foto van de dappere journalist in het gezelschap van de drie gemaskerde mannen, ter beschikking gesteld als onderdeel van de afspraak over het interview. *Bluf!* kwam uit met een foto van de geblinddoekte journalist omringd door drie grijnzende *Bluf!*-redacteurs.

In 2003 maakte het politieke kraken in Nederland een korte come-back, zij het in een heel rustige vorm, door toedoen van de SP. Rood, jongeren in de SP, startte een bezettingscampagne gericht tegen de woningnood onder jongeren, waarbij ook echt gekraakt werd.

Tabel 1 Configuraties van kraken

	Op achterstelling gebaseerd kraken	Kraken als een alternatieve huisvestingsstrategie	Ondernemend kraken	Conserverend kraken	Politiek kraken
Doel	Huisvesting bieden aan mensen in nood	Huisvesting voor zichzelf creëren, en daarbij ruimte toevoegen aan het betaalbare woningbestand	Een commerciële, sociale of culturele onderneming vestigen en opbouwen	Een stadsdeel of landschap behouden	Tegenmacht opbouwen ten opzichte van de staat
Klasse	Krakers uit lagere klasse ondersteund door actievoerders uit de middenklasse	Middenklasse (maar niet uitsluitend)	Middenklasse (maar niet uitsluitend)	Middenklasse (maar niet uitsluitend)	Middenklasse (maar niet uitsluitend)
Organisatie	Van boven aangestuurd, scheiding tussen actievoerders en diegenen voor wie er gekraakt wordt	Horizontaal	Gemengd	Gemengd	Van boven aangestuurd
Type gebouwen	Normale woningen voor mensen met laag (of midden-) inkomen, die zonder begrijpelijke reden niet verhuurd worden	Gebouwen die ofwel te slecht of te luxe zijn om aan mensen met lage inkomens verhuurd te worden	Ruimten die niet als woning zijn gebouwd	Gebouwen die leeg staan vanwege een geplande verandering in het grondgebruik	Weinig beperkingen
Ideologische inkadering (framing)	Duidelijke boodschap: gevoelloze bureaucraten verwaarlozen de behoeften van mensen met huisvestingsnood	De nadruk ligt op handelen, framing is niet erg belangrijk.	De waardevolle rol van de commerciële, sociale of culturele onderneming in de gemeenschap of de stad.	Tegen technocratische planning en de verwoesting van het milieu	Sociaal-democraten worden als verraders afgeschilderd

	Op achterstelling gebaseerd kraken	Kraken als een alternatieve huisvestingsstrategie	Ondernemend kraken	Conserverend kraken	Politiek kraken
Eisen	Bescheiden. Tijdelijke huisvesting. Toegang tot de wachtlijst voor sociale huisvesting.	Met rust gelaten worden	Met rust gelaten worden	Het afblazen van de geplande verandering	De confrontatie is essentieel, eisen zijn op zijn hoogst aanvullend
Culturele en politieke inbedding	Soms een (kwetsbare) band met radicale politiek	Ingebed in tegencultuur, banden met andere bewegingen	Ingebed in tegencultuur, banden met andere bewegingen	Ingebed in tegencultuur, banden met andere bewegingen	Banden met marxistische organisaties of bewegingen
Resultaten	Inkapseling (coöptatie) is waarschijnlijk	Repressie en legalisering	Repressie en legalisering	Soms worden concessies afgedwongen	Veroorzaakt een sterke repressie gericht tegen kraken. Kan – op de korte termijn – concessies helpen afdwingen.
Specifieke problemen	Werkt niet voor mensen waarvan de huisvestingsbehoefte niet vrij algemeen erkend is. Van bovenaf gestuurde organisatievorm belemmert uitbreiding van de beweging en vergroot de kwetsbaarheid.	Geen	Na legaliseren de identiteit vasthouden. Dilemma: alternatieve identiteit of brede aantrekkingskracht	Geen	Conflicten met krakers uit de andere configuraties.

HET VERDEDIGINGSREPERTOIRE

Gekraakt wonen is in principe geen stabiele toestand. Hoewel de kraakstatus soms langer dan twintig jaar kan voortbestaan, zal er vroeger of later een eind aan komen door ontruiming, het opgeven van het pand of legalisering.

Veel krakers verlaten hun pand als de eigenaar het opeist. Soms na bevel van de rechter, maar heel vaak op het eerste verzoek. In Nederland was dit laatste met name het geval met panden die vervangen zouden worden door nieuwbouw in de sociale sector. Meestal verlieten krakers dergelijk panden vrijwillig, en op tijd. In Amsterdam, in 1981, woonde meer dan de helft van de krakers in de 19e-eeuwse en vroeg twintigste-eeuwse ringen. Bijna al deze kraakpanden werden uiteindelijk afgebroken om plaats te maken voor nieuwe sociale huurwoningen.⁶⁶

Waar vrijwillig vertrek niet aan de orde was, probeerden krakers ontruiming uitgesteld te krijgen, of legalisering te bereiken.

Er bestaat een uitgebreid repertoire van verdedigingstactieken, met daarbij uiteenlopende invalshoeken en verschillende niveaus van verstoring van de normale orde. In tabel 2 staat een overzicht.

Tabel 2 Verdedigingstactieken

	<i>Conventioneel (zachtaardig)</i>	<i>De normale orde verstorend</i>
De eigenaar aanspreken	Om een huurovereenkomst vragen. Protesteren tegen het plan dat de eigenaar voor het gebouw heeft.	Schade toebrengen aan de zakelijke activiteiten van de eigenaar, of zijn privéleven verstoren.
Het pand beveiligen	Toegangen barricaderen (zodat de eigenaar het niet met een knokploeg kan ontruimen).	Fortificeren.
Juridisch	Vervolging wegens huis- of lokaalvredebreuk proberen te voorkomen. Verweer voeren als de eigenaar een civiele zaak aanspant.	
Steun mobiliseren	Banden met medekrakers aanhalen, telefoonsneeuwbal, informatie verspreiden. Steun zoeken bij organisaties die invloed hebben op het stedelijk beleid. Prominente burgers vragen het gebouw te adopteren	

De gemeente aanspreken om de dreigend ontruiming tegen te houden.	Een petitie opstellen en lobbyen.	Vergaderingen verstoren.
	Alternatieve plannen opstellen.	Overheidgebouwen of bezittingen beschadigen.
	Demonstraties organiseren.	Gewelddadig protest op straat.
Verdediging vanuit het gebouw tijdens ontruiming	Passief verzet.	Actief verzet (stoffen of voorwerpen naar beneden gooien).
Verdediging buiten het gebouw tijdens ontruiming	Ludiek protest voor het gebouw. Passief verzet.	Actief verzet tegen de politie (stokken en stenen).
Herkraken na ontruiming	Als het lege gebouw niet bewaakt is: op dezelfde manier als gewoon kraken.	Als het gebouw bewaakt is: de bewaakers verwijderen onder bedreiging met geweld.
Reageren na ontruiming	Conventioneel protest.	Prikacties tegen gebouwen van diegenen die verantwoordelijk worden gehouden (bijvoorbeeld banken). Gewelddadig protest op straat.

Dit roept twee belangrijke vragen op: wat bepaalt de mogelijkheden die krakers hebben om dit actierepertoire te benutten, en wat is het effect van de diverse verdedigingsstrategieën?

HET CREËREN EN HANDHAVEN VAN SPEELRUIMTE OM TE KUNNEN KRAKEN: MOGELIJKHEDEN

Of krakers in een bepaald land gebruik kunnen maken van wettelijke bepalingen en juridische procedures hangt af van hoe huisvredebreuk juridisch wordt gedefinieerd. Hierbij zijn er twee mogelijkheden: ofwel huisvredebreuk is het betreden van woningen tegen de wil van de *eigenaar* ofwel het betreden van een woning tegen de wil van de *bewoners*. In Nederland is het laatste het geval, wat enige juridische bescherming voor krakers mogelijk maakt. In 1971 besloot de Hoge Raad dat het huisrecht, dat bewoners beschermt tegen door hen ongewenste indringers, ook van toepassing is op krakers. Vanaf dat moment hadden huiseigenaren geen juridische basis meer om krakers zelf te ontruimen. Ook werd kraken niet langer als illegaal gezien, als het gebouw op het moment van de kraak tenminste echt niet in gebruik was of als er op dat moment geen werkzaamheden aan het pand werden verricht. Uit de geschiedenis van het kraken in Nederland blijkt dat wettelijke bescherming een duidelijk effect heeft.⁶⁷ De beslissing van de Hoge Raad uit 1971 om krakers bescherming te geven betekende een keerpunt. Vóór dat moment had de politie krakers meestal vlot ontruimd, en was het onmogelijk een kraakpand

langdurig in gebruik te houden. Dit veranderde volledig. Krakers bleken nu zelfs in staat om panden die eerder waren ontruimd te herkraken en lange tijd te gaan bewonen.⁶⁸

In Nederland gaat het gebruikmaken van juridische mogelijkheden verder dan het bepleiten van de zaak van de krakers in de rechtszaal. Juridisch gezien zijn er twee wegen die leiden naar een mogelijke ontruiming. Één van deze wegen is gebaseerd op het strafrecht. Omdat het strafrecht na 1971 alleen nog maar gebouwen beschermde die niet in gebruik waren, ontstond de gewoonte dat krakers onmiddellijk na de kraak de politie uitnodigen om in het pand te komen kijken om leegstand te constateren. Dit om tegen gaan dat de eigenaar door een aangifte van huisvredebreuk een ontruiming zou kunnen krijgen. In de praktijk kregen krakers overigens lang niet altijd de bescherming waar ze recht op hadden, zogenaamde illegale ontruiming vonden plaats. Soms handelden krakers proactief door in een kort geding een dreigende ontruiming wegens huis- of lokaalvredebreuk aan te vechten.

Door een wetswijziging in 1994 werd het illegaal een pand te kraken dat korter dan één jaar leeg stond.

De tweede route naar een mogelijke ontruiming is civielrechtelijk. Lange tijd konden krakers zich hiertegen teweer stellen door hun namen geheim te houden, tot een wetswijziging naamloos dagvaarden mogelijk maakte. Het lukt eigenaren echter niet altijd snel een ontruimingsvonnis te verkrijgen. Het spoedeisend belang moet worden aangetoond, en daar kan bijvoorbeeld een bouwvergunning voor nodig zijn.

In Engeland bestaat er ook enige wettelijke bescherming voor krakers. Net als in Nederland is de bescherming aan erosie onderhevig.⁶⁹ In Duitsland en Italië is er geen wettelijke bescherming voor krakers. Voor zover er in die landen mogelijkheden bestaan ontruiming af te wenden, zijn die gelegen in het beïnvloeden van de politieke besluitvorming. En dat speelt alleen maar bij panden die in het bezit zijn van de overheid of van een semioverheidsinstantie. In Duitsland bestaan er wel mogelijkheden voor juridische verdediging als krakers eenmaal een (tijdelijke) huurovereenkomst hebben gekregen. Dit was het geval in de Hafenstrasse in Hamburg.⁷⁰

HET CREËREN EN HANDHAVEN VAN SPEELRUIMTE OM TE KUNNEN KRAKEN: STRATEGIE

Velen in Nederland, zowel binnen als buiten de kraakbeweging, hebben gesteld dat ordeverstoring tactieken bijgedragen hebben tot het loskrijgen van concessies in de vorm van legalisering van kraakpanden. Dit is echter een onbedoeld effect. Het loskrijgen van concessies speelde geen rol achter de verschuiving in de richting van meer ordeverstoring tactieken die plaatsvond tussen 1978 en 1980.

Deze verschuiving kwam ten dele doordat de politieke krakers, die niet erg geïnteresseerd waren in concessies, ervoor hadden geijverd. Bovendien heeft de Amsterdamse politie een keerpunt in de ontwikkeling veroorzaakt door in 1978 een groot aantal geweldloze demonstranten in de Kinkerbuurt te mishandelen, die met de armen in elkaar gehaakt voor een kraakpand tegen ontruiming demonstreerden.

De verschuiving in de richting van meer ordeverstoring tactieken veroorzaakte een terugslag. Steun van het publiek verminderde. Op zich is kraken niet erg afhankelijk van brede publieke steun, maar het verlies ervan is wel demoraliserend. Ook gingen veel krakers die genoeg hadden van van bovenaf aangestuurde pseudoparamilitaire acties hun tijd aan andere dingen besteden.

In Duitsland bleken krakers nauwelijks in staat een duurzame speelruimte voor het kraken in stand te houden. Het lijkt erop dat in Duitsland speelruimte voor het kraken kan ontstaan op momenten waarop de overheid in een crisis raakt. Voorbeelden zijn de stadsvernieuwingscrisis in Berlijn in 1979-1980, en daarna weer in Berlijn and Potsdam vlak na de instorting van de DDR in 1989. Na iedere kraakgolf maakten de Duitse autoriteiten bewust een einde aan het kraken met behulp van een combinatie van repressie en legalisering. De literatuur biedt geen aanwijzingen dat ordeverstoring tactieken in Duitsland tot iets hebben geleid. Ze waren hoogstens contraproductief.

In Italië lijkt ordeverstoring actie niet tot instandhouding van een speelruimte voor kraken bij te dragen. Een belangrijke strategie van de actievoerders van de Centri Sociali, tenminste in steden waar de gemeente er gevoelig voor is, is hameren op de waarde die deze projecten voor de stad hebben.⁷¹ Verder maken ze gebruik van een strategische innovatie: na ontruiming van een sociaal centrum een nieuw pand te kraken, en het onder de naam van het eerder ontruimde sociaal centrum te openen. Zo werd het Centro Sociale Leoncavallo in Milaan, dat opgericht is in de jaren zeventig, verscheidene keren ontruimd en in een ander gebouw heropend. Door deze strategie wordt het effect van ontruiming op het project enigszins verzacht.

BESLUIT

Kort samengevat zijn er dus vijf typen kraakprojecten waarvan de kernmerken logisch bij elkaar passen. De verwachting is, dat de harmonie tussen de onderdelen de effectiviteit ten goede komt.

Van de vijf configuraties brengen het kraken als alternatieve huisvestingsstrategie, het ondernemend kraken en het conserverend kraken relatief weinig problemen met zich mee. Op achterstelling gebaseerd kraken en politiek kraken zijn duidelijk instabieler.

De relatief probleemloze configuraties, kraken als alternatieve huisvestingsstrategie, het ondernemend kraken en het conserverend kraken, zijn misschien hun tijd vooruit geweest. De notie dat van markt en staat niet alle heil verwacht kan worden, en dat de burger ook zelf aan de slag kan, lijkt steeds actueler te worden. Kraken is een proeftuin hiervan, die na 44 jaar rustig robuust kan worden genoemd. Er is dan ook een tegenspraak tussen de toenemende nadruk op empowerment enerzijds en actuele pogingen vanuit CDA, ChristenUnie en VVD om de speelruimte voor het kraken te laten verdwijnen anderzijds.

NOTEN

- 1 Tjebbe van Tijen, *Zwartmakers en een pleidooi voor een 'Witboek Kraken'* (<http://imaginary-museum.org/LimpingMessenger/WitboekKraken> 2008); Femke Kaulingfreks e.a., *Witboek Kraken* (Papieren Tijger: Breda, 2009)
- 2 Hugo Priemus, 'Squatters in Amsterdam. Urban social movement, urban managers or something else?' in *International journal of urban and regional research* jr. 7 (1983) nr. 3, 417-427.
- 3 Deze interpretatie komen achtereenvolgens van: Anders Corr, *No trespassing. Squatting, rent strikes and land struggles worldwide* (South End Press: Cambridge MA, 1999); Annegriet Wietsma, Jan Vonk en Fike van der Burght, *Als je leven je lief is. Vraaggesprekken met krakers en kraaksters* (Lont: Amsterdam, 1982); John Clarke, Stuart Hall, Tony Jefferson en Brian Roberts, 'Subcultures, cultures and class' in Stuart Hall en Tony Jefferson (red.), *Resistance through rituals. Youth subcultures in post-war Britain* (Hutchinson: London, 1976), 9-74; George McKay, 'DiY Culture. Notes towards an intro' in George McKay (red.), *DiY Culture. Party & Protest in Nineties Britain* (Verso: London, 1998), 1-53; Freek Kallenberg, 'Desire is speaking. Utopian rhizomes' in Saskia Poldervaart, Harrie Jansen en Beatrice Kesler *Contemporary Utopian Struggles. Communities between modernism and postmodernism* (Aksant: Amsterdam, 2001), 91-99; Steven Katz en Margit Mayer, 'Gimme shelter. self-help housing struggles within and against the state in New York City and West Berlin' in *International journal of urban and regional research* jr. 9 (1985) nr. 1, 15-47; Nick Wates 'Introducing squatting' in Nick Wates en Christian Wolmar (red.) *Squatting. The real story*, (Bay Leaf Books: London, 1980), 1-3. Anoniem, *De stad was van ons. 28 vraaggesprekken met krakers en kraaksters* (Uitgeverij Snotneus: Amsterdam 1998).
- 4 Wim Van Noort, *Bevlogen bewegingen. Een vergelijking van de anti-kernenergie, kraak- en milieubeweging*. (SUA: Amsterdam, 1988); Virginie Mamadouh, *De stad in eigen hand. Provo's, kabouters en krakers als stedelijke sociale beweging* (SUA: Amsterdam, 1992); Bilwet, *Bewegingsleer. Kraken aan gene zijde van de media* (Ravijn: Amsterdam 1990); George Katsiaficas, *The subversion of politics. European autonomous social movements and the decolonization of everyday life* (Humanities Press: Atlantic Highlands, New Jersey, 1997); Geert Mak, 'Romantiek van baksteen. Geschiedenissen van de "stadsoorlog"' in *NRC Handelsblad*, 28 april 2000, Katern Boeken, 1.
- 5 Stuart Lowe, *Urban Social Movements. The City After Castells* (St. Martin's Press: New York, 1986).
- 6 Mike Kinghan, *Squatters in London* (Institute of community studies / Shelter. National campaign for the homeless: London, 1977), Ton van der Pennen, *Kraken en Volkshuisvesting*. (R.O.V: Leiden, 1983).
- 7 Henry Mintzberg, *Organisatiestructuren* (Academic Service: Schoonhoven, 1992).

- 8 Informatie op de website van het kraakcafé in de Pijp, www.molli.nl
- 9 Eric Duivenvoorden, *Een voet tussen de deur. Geschiedenis van de kraakbeweging 1964-1999*. (Arbeiderspers: Amsterdam, 2000).
- 10 Gudrun Grundmann, *Sachschaden. Häuser Und Andere Kämpfe. Taz-Journal. Vol. 3*. (Verlag 'die Tageszeitung': Frankfurt, 1981), 49.
- 11 Ron Bailey, *The Squatters*. (Penguin: Harmondsworth, 1973).
- 12 Maria van Diepen en Ankie de Bruijn-Muller, 'Kraakacties in Glijphoeve. Sociale chaos als voorwaarde voor kapitalistische ontwikkeling' in *Zone*, jr. 2 (1977), 27-44.
- 13 Gudrun Grundmann, *Sachschaden. Häuser und andere Kämpfe*, 48.
- 14 Liz Fekete, 'Bologna Immigrant Squatters Movement Wins Public Support', 1998 op *Independent race and refugee news network*, http://www.irr.org.uk/europebulletin/italy/extreme_right_politics/1998/ak000012.html.
- 15 Andrew Friend, 'The Post War Squatters' in Wates en Wolmar, *Squatting. The Real Story*, 110-19.
- 16 Tom Welschen, *Het Italiaanse complex. Partijen en bewegingen van 1970 tot 1990*. (Uitgeverij THOTH: Bussum, 1996), 82-86.
- 17 Ron Bailey, *The Squatters*.
- 18 Friend, 'The Post War Squatters', 116; Charlie Johnstone, 'Housing and Class Struggles in Post-War Glasgow' in Michael Lavalette and Gerry Mooney, *Class Struggle and Social Welfare*. (Routledge: London, 2000), 139-154.
- 19 Hans Pruijt, 'Is the Institutionalization of Urban Movements Inevitable? A Comparison of the Opportunities for Sustained Squatting in New York City and Amsterdam' in *International Journal of Urban and Regional Research* jr. 27 (2003) nr. 1, 133-157.
- 20 Ron Bailey, *The Squatters*; Ann Pettitt, 'Better Than the Telly any Day. Outwitting a Private Landlord in London's East End – Myrdle and Parfett Streets' in Wates en Wolmar, *Squatting. The Real Story*, 122-129.
- 21 Lowe. *Urban Social Movements*, 148
- 22 ASS (Advisory Service for Squatters), *Squatters Handbook*. 10th ed. (Londen, 1996), 31.
- 23 Pat Moan, 'Learning to Learn' in Wates en Wolmar, *Squatting. The Real Story*, 80-85.
- 24 Pettitt, 'Better Than the Telly any Day.', 122.
- 25 Jan Willem van der Raad, *Kraken in Amsterdam*. (Roelof Kellerstichting: Amsterdam, 1981).
- 26 Duivenvoorden, *Een voet tussen de deur*.
- 27 Wates, 'Introducing squatting', 1-3.
- 28 Duivenvoorden, *Een voet tussen de deur*, 323.
- 29 Jaap Draaisma en Pieter van Hoogstraten, 'The Squatter Movement in Amsterdam' in *International journal of urban and regional research* jr. 7 (1983) nr. 3, 405-416.
- 30 Jet Bussemaker, 'De Fatsoenering van het Avontuur' in *Marge* jr. 10. (1986) nr. 1, 6-11.
- 31 *Trouw*, 7 januari 1965.
- 32 Donatella della Porta en Dieter Rucht, 'Left-Libertarian Movements in Context. A Comparison of Italy and West Germany, 1965-1990' in Craig J. Jenkins en Bert Klandermans (red.), *The Politics of Social Protest. Comparative Perspectives on States and Social Movements* (UCL Press: London, 1995), 229-272.
- 33 Egbert Dijkstra Els, *Met je hoofd in de wolken en je voeten in de modder. Dodewaard gaat dicht. oktober 1980* (De Haktol: Nijmegen, 1981).
- 34 Egbert Dijkstra Els en Moniek van der Kroef, *Geen atoomafval in zee*. (Lont: Amsterdam, 1982).
- 35 Stille Nacht Heilige Vracht, *Speuren bij de bespieders. Politie-observatie in Nederland* (1986).
- 36 Duivenvoorden, *Een voet tussen de deur*, 252-253.

- 37 Pieter Breek en Floris de Graad. *Laat duizend vrijplaatsen bloeien. Onderzoek naar vrijplaatsen in Amsterdam*. (De Vrije Ruimte: Amsterdam, 2001).
- 38 Idem, 50.
- 39 'Marco van Eurodusnie ziet Sociale Centra als inspiratiebron. Radicaal links in Nederland sluit zich op in de marge' in *Ravage* nr. 1 (2000), 14.
- 40 Consorzio Aaster, 'Polisemia Di Un Luogo' in E Guarneri, *Centro sociali. geografie del desiderio. dati, statistiche, progetti, mappe, divenire*. (Shake: Milan, 1996), 23. De Italiaanse onderzoeker Pierpaolo Mudu meldde echter dat er sociale centra zijn waar, voor sommige activiteiten, mensen van alle leeftijden komen (mondelinge informatie).
- 41 Mavi Maggio, 'Urban Movements in Italy. The Struggle for Sociality and Communication' in Richard Wolff, *Possible Urban Worlds. Urban Strategies at the End of the 20th Century*. (Birkhauser: Basel, 1998), 234.
- 42 Vincenzo Ruggiero, 'New Social Movements and the 'Centri Sociali' in Milan' in *Sociological Review* jr. 48 (2000) nr. 3, 167-185.
- 43 Steven Wright, "A Love Born of Hate" – Autonomist Rap in Italy' in *Theory Culture & Society* jr. 17 (2000) nr. 3, 128.
- 44 Ruggiero, 'New Social Movements', 182-183.
- 45 Wright, "a Love Born of Hate", 132.
- 46 Stefania Maffei, 'Interview mit Roberto Bui' in Dario Azzellini, "*Genua*". *Italien, Geschichte, Perspektiven* (Assoziation A Verlag: Berlin, 2002), 134.
- 47 Naomi Klein, 'Squatters in White Overalls' in *The Guardian* Friday, June 8, 2001.
- 48 Ruggiero, 'New Social Movements', 182-183.
- 49 Naomi Klein, 'Squatters in White Overalls'.
- 50 Dario Azzellini, 'Interview Mit Tute Bianche' in Azzellini, "*Genua*", 89-99.
- 51 Wright, "a Love Born of Hate".
- 52 Tim Malyon, 'Tossed in the Fire and They never got Burned: The Exodus Collective' in George McKay, *DIY Culture. Party & Protest in Nineties Britain* (Verso: London: 1998), 187-207.
- 53 Hans Pruijt, 'The Impact of Citizens' Protest on City Planning in Amsterdam' in Léon Deben, Willem Salet en Marie-Thérèse van Thoor, *Cultural Heritage and the Future of the Historic Inner City of Amsterdam*. (Aksant: Amsterdam:, 2004), 228-244.
- 54 Duivenvoorden, *Een voet tussen de deur*, 151.
- 55 Bilwet, *Bewegingsleer*.
- 56 Rising Free, *Take over the City. Community Struggle in Italy*. (Rising Free: London, 1973); Wel-schen, *Het Italiaanse complex*, 1996, 82-86.
- 57 Idem, 86.
- 58 Idem.
- 59 Idem, 129-130.
- 60 BetssetterInnenkongress, *Reader zum Bundesweiten BesetzerInnenkongress von 12.-14 Mai in Leipzig*. (Conne Island: Leipzig, 1995).
- 61 Grundmann, *Sachschaden. Häuser und andere Kämpfe*, 49.
- 62 Idem, 51.
- 63 Ruud Koopmans, *Democracy from Below. New Social Movements and the Political System in West Germany*. (Westview Press: Boulder, 1995).
- 64 Geronimo. *Feuer und Flamme. Zur Geschichte der Autonomen*. 4th edition (Edition ID-Archiv: Berlin, 1995), geciteerd in BetssetterInnenkongress, *Reader zum Bundesweiten BesetzerInnenkongress*, 16.
- 65 Eric Duivenvoorden, *Het Kroningsoproer. 30 April 1980. Reconstructie van een historisch keerpunt*. (Arbeiderspers: Amsterdam, 2005).
- 66 Pruijt, 'Is the Institutionalization of Urban Movements Inevitable?'

- 67 Duivenvoorden, *Een voet tussen de deur*.
- 68 Idem, 69
- 69 David Watkinson, 'The Erosion of Squatters' Rights' in Wates en Wolmar, *Squatting. The Real Story*, 158-163.
- 70 Werner Lehne, *Der Konflikt um die Hafenstrasse. Kriminalitätsdiskurse im Kontext symbolische Politik* (Centaurus: Pfaffenweiler, 1994); Carl-Heinz Mallet, *Die Leute von der Hafenstrasse. Über eine andere Art zu Leben* (Nautilus: Hamburg, 2000).
- 71 Alessandra Romano, 'Possibilities for Liberating Everyday Life' in Wolff, *Possible Urban Worlds*, 238-241.